

Badania nad historią i kulturą Żydów

Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie
Pałac Karnickich
Aleje Ujazdowskie 39, 00-540 Warszawa
Email: dhi@dhi.waw.pl
www.dhi.waw.pl

w Niemieckim Instytucie Historycznym w Warszawie

Badania nad historią i kulturą Żydów w Niemieckim Instytucie Historycznym w Warszawie

Jednym z ważniejszych obszarów działania Niemieckiego Instytutu Historycznego w Warszawie (NIH) są badania poświęcone tematyce żydowskiej. Pracownicy Instytutu współpracują z czołowymi międzynarodowymi ośrodkami badawczymi zajmującymi się historią Żydów, aktywnie uczestniczą w światowych konferencjach poświęconych temu zagadnieniu, publikują w prestiżowych czasopismach i wydawnictwach. Projekty realizowane w NIH w Warszawie mają charakter studiów interdyscyplinarnych, wykorzystujących perspektywę historyczną oraz kulturoznawczą.

Prace badawcze nad historią Żydów obejmują zasięgiem wszystkie okresy historyczne. Historia społeczności żydowskich opracowywana jest w zróżnicowaniu przestrzennym (np. Żydzi w Europie Wschodniej) oraz czasowym. Badane są losy Żydów zarówno w średniowieczu jak i w epoce wczesnonowożytnej (np. studia prowadzone przez Jürgena Heydego oraz Marię Cieślę). Szczególnym zainteresowaniem badaczy cieszy się historia XIX oraz XX wieku. W pierwszej kolejności należy w tym względzie wymienić prace Jürgena Hensela, Gertrudy Pickhan, Katrin Steffen czy Katrin Stoll.

Pracownicy NIH w Warszawie publikują wyniki swoich badań w ramach różnych serii wydawnictw instytutowych. Nakładem Instytutu ukazują się materiały źródłowe, monografie oraz prace zbiorowe dotyczące wielu aspektów historii Żydów oraz stosunków żydowsko-chrześcijańskich na przestrzeni wszystkich epok historycznych. Najliczniej opracowywane są zagadnienia związane z Zagładą oraz najnowszą

Wydawnictwa Instytutu (fot.: NIH w Warszawie)

Zdjęcie na okładce: Synagoga w Lesku (fot. Ł. Smyrski)

Warszawa, listopad 2016 r.

© Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie

historią Żydów. W ramach serii „Klio w Polsce”/„Klio w Niemczech” na język niemiecki zostały przetłumaczone prace Jerzego Tomaszewskiego, Ruty Sakowskiej, Hanny Zaremskiej oraz Moniki Polit, natomiast po polsku ukazały się monografie Shulamit Volkov oraz Gertrud Pickhan. Publikacje dotyczące problematyki żydowskiej opracowywane są także we współpracy z innymi ośrodkami badawczymi. Jako przykład takiej kooperacji można wymienić monografię poświęconą roli czytelnictwa w społeczności żydowskiej, powstałą we współpracy z Instytutem Historii Polskiej Akademii Nauk.

Zainteresowania naukowe historią Żydów znajdują również odzwierciedlenie w organizowanych przez Instytut konferencjach, seminariach oraz dyskusjach. Spośród licznych zakończonych tego rodzaju przedsięwzięć należy wymienić konferencję poświęconą 100. rocznicy powstania „Bundu”, zorganizowaną w 1997 r., czy symposium dotyczące Żydów i mieszczań w dawnej Rzeczypospolitej, które odbyło się w 2002 r. Szczególnym zainteresowaniem cieszą się spotkania dotyczące najnowszej historii Żydów. Wydarzenia naukowe poświęcone tej tematyce były wielokrotnie organizowane we współpracy z polskimi instytucjami badawczymi. W latach 2002-2005 wspólnie z Instytutem Pamięci Narodowej zorganizowano dwie sesje na temat Zagłady Żydów na ziemiach polskich. Z kolei owocem współpracy z Żydowskim Instytutem Historycznym w Warszawie były konferencje poświęcone kwestiom podejmowania pracy w gettach nazi-stowskich (w roku 2010) oraz dylematom Żydów związanym z wyborem

Konferencja „Antisemitism in East Central Europe”, 2013 (Fot.: NIH w Warszawie)

miejsca zamieszkania po II wojnie światowej (w latach 2011 i 2012). We współpracy z Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN organizowane są w wrześniu 2017 warsztaty dotyczące kategorii „przestrzeni” w badaniach żydowskich. Instytut organizuje także spotkania dotyczące historii żydowskiej w ścisłej kooperacji z zagranicznymi ośrodkami badawczymi. W tym przypadku można wymienić warsztaty współorganizowane z Instytutem Historii Najnowszej Czeskiej Akademii Nauk oraz praskim Francuskim Centrum Badań Społecznych (CEFRES) na temat „The Holocaust and Its Aftermath from the Family Perspective” (w roku 2017). Co roku odbywa się kilkanaście seminariów poświęconych historii Żydów, a szczegółowy plan tych spotkań można znaleźć na stronie internetowej Instytutu.

Tematyka żydowska omawiana jest także w ramach cotygodniowych cyklicznych seminariów, na których wyniki swoich badań prezentują stypendyści. Program stypendialny stanowi ważny element profilu polityki naukowej NIH w Warszawie. Instytut wspiera wielu stypendystów, przede wszystkim doktorantów oraz młodszych pracowników naukowych, którzy przyjeżdżają do Warszawy w celu przeprowadzenia kwerendy w miejscowych archiwach. W trakcie pobytów badawczych korzystają z opieki naukowej oferowanej przez pracowników Instytutu. Co roku Instytut gości również stypendystów opracowujących projekty badawcze dotyczące historii Żydów. W NIH pracują także naukowcy wizytujący, czyli osoby ze znacznym dorobkiem naukowym, które oprócz realizowania własnych tematów badawczych aktywnie włączają się w bieżące prace Instytutu. Wśród uznanych historyków zajmujących się problematyką żydowską stypendystami NIH byli na przykład Paweł Maciejko z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie czy Joanna B. Michlic z Uniwersytetu w Bristolu.

W pracach Instytutu tematyka żydowska jest opracowywana w ramach samodzielnych projektów badawczych, poświęconych wyłącznie zagadnieniom historii Żydów, lub jako wątki komplementarne, uzupełniające inne badane zagadnienia. Poniżej zostaną przedstawione prowadzone obecnie oraz zakończone w ostatnich latach projekty badawcze dotyczące historii i kultury żydowskiej.

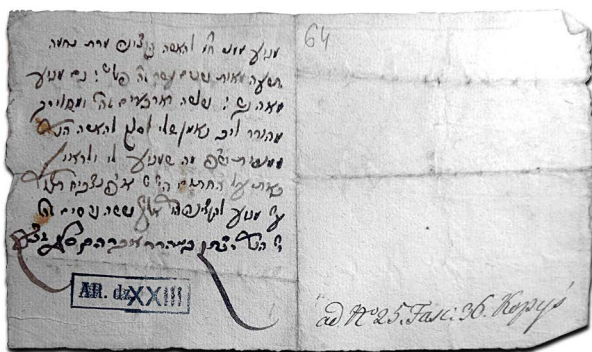
Program badawczy „Regionalność i powstawanie regionów”

Maria Cieśla: Wschodnioeuropejski region gospodarczy jako miejsce działania żydowskich przedsiębiorców

(początek realizacji projektu lutego 2015)

Celem projektu jest opisanie regionu gospodarczego tworzonego przez żydowskich przedsiębiorców, przy czym region definiowany jest w kategoriach pola działania jednostek ludzkich. Przedmiotem studiów jest analiza sieci kontaktów budowanych przez przedstawicieli żydowskich elit gospodarczych. Skoncentrowanie uwagi na roli poszczególnych jednostek w badaniach nad historią Żydów jest wyjątkowo znaczące. Dotychczas Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej opisywani byli jako anonimowa grupa. Jednak, jak pokazują prace dotyczące Europy Zachodniej, uwzględnienie w badaniach historycznych perspektywy jednostek umożliwia nowatorskie podejście do zagadnień związanych z funkcjonowaniem ludności żydowskiej w ramach społeczeństw chrześcijańskich. Realizacji projektu towarzyszą następujące pytania badawcze: jak określano granicę regionu gospodarczego stworzonego przez przedstawicieli żydowskich elit ekonomicznych (stosunek do granic politycznych)? Jakie strategie wykorzystywano do tworzenia sieci kontaktów gospodarczych? Jak krzyżowały się granice etniczne (religijne) oraz społeczne w obrębie takich sieci? Odpowiedzi na te ogólne pytania dostarcza analiza źródeł dotyczących braci Gedala i Szmojły Ickowiczów. Byli to faktorzy magnaccy, arendarze wielu kompleksów dóbr, kupcy aktywni w Wielkim Księstwie Litewskim

w pierwszej połowie XVIII wieku. Podstawę źródłową badań stanowią korespondencja oraz akta gospodarcze pochodzące z archiwum Szmojły i Gedala Ickowiczów, przechowywane w warszawskim oraz mińskim Archiwum Radziwiłłowskim.

Rachunek współpracownika Szmojły Ickowicza, AGAD AR XXIII, t. 34, p. 1, s. 64

Joanna Nalewajko-Kulikow: Jedna żydowskość czy wiele? Obraz różnic regionalnych w zwierciadle jidyszowej prasy warszawskiej (1918-1922)

(realizacja projektu lutego-grudzień 2015)

Celem projektu było określenie, jaką rolę odgrywały różnice regionalne w dyskursie prasowym w języku jidysz na ziemiach polskich w latach 1918-1922. Był to moment szczególnie: państwo polskie formalnie już istniało, jednak jego granice ciągle nie były ustalone. W prasie żydowskiej trwały dyskusje nad miejscem Żydów w nowej rzeczywistości. Czy jednak społeczność żydowska była monolitem, jak uważały władze polskie? Czy prasa żydowska dostrzegała różnice między Żydami pochodzącymi z różnych zaborów? Czy różnice te były podkreślane i uwypuklane, czy też może raczej ignorowane? W jaki sposób dyskurs ten wpisywał się w rozdzwięk między syjonizmem rosyjskim a galicyjskim, obecny w Organizacji Syjonistycznej? Podstawą badań były dwa wielkonakładowe dzienniki warszawskie: *Hajnt* (1908-1939) i *Der Moment* (1910-1939). Projekt ten należał do zyskującego ostatnio na znaczeniu nurtu badań nad prasą żydowską na ziemiach polskich, pozwalając uchwycić „na gorąco” wewnętrzne przemiany w społeczności polskich Żydów na początku okresu międzywojennego.

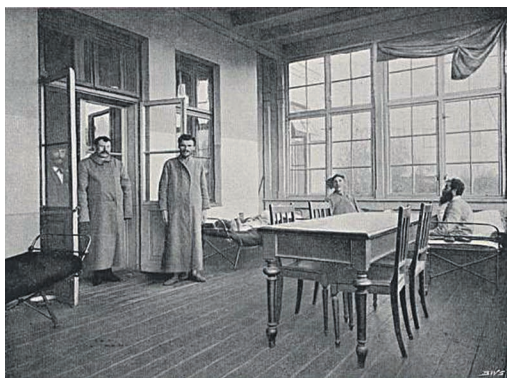

Pierwsza strona wydania warszawskiego dziennika *Hajnt*.
Źródło: Polona, <https://polona.pl/item/927375/0/>

Ruth Leiserowitz: Studia w Europie XIX wieku. Wzajemne oddziaływanie powiązań ponadnarodowych i tożsamości narodowej

(realizacja projektu 2010-2016)

Podstawą projektu było przesłedenie akademickich biografii mieszkańców XIX-wiecznej Warszawy. Grupę aktorów będącą przedmiotem badania stanowili mieszkańcy Warszawy z roczników 1770-1870, którzy studiowali za granicą i którzy zdobyte tam doświadczenia i kontakty wykorzystywali w życiu zawodowym po powrocie do Warszawy. W związku z brakiem placówek edukacyjnych lub niskim poziomem nauczania wiele młodych ludzi pochodzących z Warszawy wyjeżdżało na studia za granicę. W ten sposób nawiązywane były międzynarodowe kontakty, które przyczyniały się do wymiany treści i idei. Celem projektu badawczego było umiejscowienie Warszawiaków na ówczesnej mapie kulturalnej i naukowej Europy oraz opisanie kierunków transferu kulturalnego i naukowego. Ważne było także pokazanie wpływu Warszawiaków wykształconych za granicą na dyskusje prowadzone w kraju czy wprowadzanie innowacji w różnych dziedzinach. Znaczącą część projektu stanowiło porównanie działalności środowiska żydowskiego oraz polskiego. Punktem wyjścia projektu było założenie, że procesy tworzenia europejskich powiązań na różnych polach, a także wymiana kulturalna i naukowa doprowadziły do powstania gęstych sieci kontaktów na kontynencie, wpływających również na narodową tożsamość Warszawiaków.

Leżalnia w pawilonie chorób płucnych w Nowym Szpitalu Starozakonnym w Warszawie, w: Nowy Szpital Starozakonnym w Warszawie. Księga Pamiątkowa. Sprawozdanie Komitetu Budowy, Warszawa 1909

Ruth Leiserowitz: Przekształcenia obszarów działalności żydowskich kupców 1772-1850

(początek realizacji projektu styczeń 2017)

Przedmiot analizy stanowi działalność żydowskich kupców z Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej mieszkających na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (czyli obszarze od Witebska i Mińska przez Dyneburg aż po Wilno i Kowno). Chronologicznie projekt obejmuje okres rozbiorów oraz lata bezpośrednio po nich, cezurę końcową stanowi wybudowanie kolei. Realizacji projektu towarzyszy następujące pytanie badawcze: w jaki sposób zmiany terytorialne oraz przynależności państwowe wpływały na strategie handlowe, sposoby działania oraz kontakty kupców żydowskich? Analiza ma na celu opisanie przykładów „praktyk przestrzennych” (Henri Lefebvre) oraz pokazanie, w jaki sposób tworzone w praktykach życia codziennego „przestrzenie handlowe” zmieniały się w czasie. Opisane zostaną także zmiany przestrzeni reprezentowania, czyli sposobu postrzegania północnych obszarów dawnej Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej. Dodatkowo przedstawione zostaną nowo powstające układy i powiązania oraz ich terytorialny zasięg. Podstawowym założeniem projektu jest podważenie obowiązującej w dotychczasowych badaniach tezy o bezproblemowym przekształceniu Polsko-Litewskiej Rzeczypospolitej w Obszar Zasiedlenia Żydowskiego. W tym celu należy zastanowić się, czy opisywani w projekcie kupcy żydowscy zdawali sobie sprawę z historycznych zmian oraz w jaki sposób definiowali na nowo swoją działalność w podzielonej przestrzeni.

Georg Emanuel Opiz, Polscy kupcy na targach w Lipsku, przed 1841 r.

Anna Novikov: „Jesteś tym, w co się ubierasz”. Niemiecki, polski i żydowski styl ubierania się a tożsamość narodowa na ziemiach polskich w czasie rozbiorów

(realizacja projektu 2013-2015)

W ramach tego projektu badawczego analizowana była rola mody, ubioru, wyglądu zewnętrznego oraz stylu w wizualizacji tożsamości narodowej. Przedmiotem studiów były grupy Polaków i Żydów mieszkających w Warszawie, Lwowie i Poznaniu w latach 1848-1914. Podstawowe pytanie badawcze dotyczyło wizualnego kształtowania się tożsamości narodowej przedstawicieli poszczególnych grup. Interesujące było, co miało wpływ na kształtowanie się wizualnych form tożsamościowych oraz jak zmieniały się one w czasie.

Para w stroju narodowym.
Źródło: Muzeum Etnograficzne w Krakowie, MEK57357/467

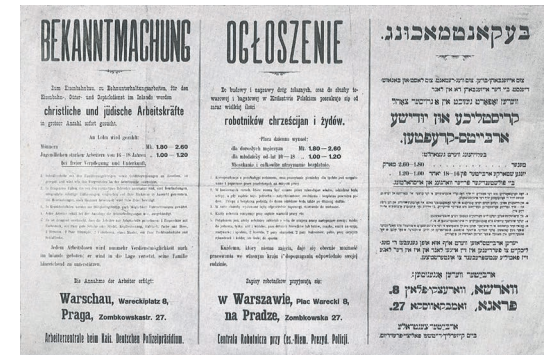
Projekt ten wychodził poza zagadnienia społeczne i kulturowo-historyczne, miał charakter interdyscyplinarny. Poruszał wiele aspektów z zakresu historii sztuki, antropologii, *visual history* i filozofii. Metodologiczna innowacyjność projektu polegała na połączeniu badań nad modą oraz rozwojem nacjonalizmów na ziemiach polskich w XIX w. Podstawę teoretyczną stanowiły rozważania Rolanda Barthesa, Jeana Baudrillarda oraz Michaiła Bachtina. Ważna była także analiza ówczesnej prasy. Kwerendy źródłowe do projektu były prowadzone w archiwach lwowskich i warszawskich oraz zasobach archiwalnych Archiwum Narodu Żydowskiego w Jerozolimie i Żydowskiego Instytutu Naukowego (YIVO) w Nowym Jorku.

Stephan Lehnstaedt: Okupacja i ekonomia. Gospodarka okupacyjna w Polsce w okresie pierwszej i drugiej wojny światowej

(realizacja projektu 2010-2015)

Ten szeroki projekt badawczy dotyczył wielu zagadnień związanych z historią Żydów. Wśród nich kluczowe znaczenie miał temat pracy przymusowej w gettach żydowskich w czasie drugiej wojny światowej. Tematyka ta została szeroko omówiona w dwóch publikacjach: w monografii pt. *Arbeit in den nationalsozialistischen Ghettos* (redagowanej wspólnie z Jürgenem Henselem, 2013) oraz w numerze tematycznym *Zeitschrift für Genozidforschung* pt. *Alltag im Ghetto. Strukturen, Ordnungen, Lebenswelt(en) im Blick neuer Forschung* (redagowanej wspólnie z Kristin Platt, 2012).

Stephan Lehnstaedt brał także aktywny udział w posiedzeniach Komisji ds. Pracy i Ubezpieczeń Społecznych Bundestagu dotyczących planowanej nowelizacji ustawy o rentach za pracę przymusową w gettach. W ramach programu rent dla byłych mieszkańców gett prowadził badania dotyczące odszkodowań dla osób ocalałych z Zagłady. Za jego zaangażowanie na rzecz mieszkających w Polsce ofiar nazizmu otrzymał w 2015 roku order „Missio reconciliationis”, nadawany przez Ogólnopolskie Społeczne Stowarzyszenie Misja Pojednania, oraz „Medal Powstania w Getcie Warszawskim”, nadawany przez Stowarzyszenie Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II Wojnie Światowej.

Ein Plakat der Besatzungsbehörden in Warschau, Polen
Sammlung A. Wölfl, Leipzig

Plakat władz okupacyjnych w rosyjskiej Polsce

Stephan Lehnstaedt otrzymał w 2015 roku order „Missio reconciliationis”, nadawany przez Ogólnopolskie Społeczne Stowarzyszenie Misja Pojednania, oraz „Medal Powstania w Getcie Warszawskim”, nadawany przez Stowarzyszenie Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II Wojnie Światowej.

Katrin Stoll: Historiografia i publiczne wykorzystywanie historii w późnej nowoczesności. Kolektywne symbole i reprezentacje Zagłady w Niemczech i w Polsce

(początek realizacji projektu luty 2015)

W projekcie pokazane zostanie społeczne znaczenie historii na szczególnym przykładzie studiów nad Zagładą. Analiza przeprowadzana jest na szerokim tle współczesnych przemian w publicznym wykorzystywaniu historii. W centrum uwagi znajduje się wzajemne oddziaływanie reprezentacji Zagłady w sferze publicznej i jej konceptualizacji w dyskursie naukowym. Szczegółowe badania prowadzone są na dwóch przykładach pochodzących z Polski oraz z Niemiec. Reprezentacje Zagłady w niemieckich debatach historycznych oraz publicznych badane są na podstawie dwóch szczegółowych przykładów. Pierwszy z nich dotyczy dyskursu wokół rocznicy 8 maja jako „dnia wyzwolenia” spod panowania narodowego socjalizmu. W tym kontekście analizowane są strategie dyskursywne służące uwolnieniu od rzeczywistości zbrodni nazistowskich, sprawczości i winy. Drugie studium przypadku jest krytyczną analizą dyskursu normalizującego w ramach badań nad sprawcami zbrodni narodowosocjalistycznych.

Polskie studium przypadku dotyczy definiowania pojęcia Zagłady w różnych nurtach badań nad historią najnowszą oraz w debatach publicznych. W tym kontekście szczególnie interesujące są znaczące różnice interpretacyjne między badaniami historycznymi a działaniami w sferze publicznej. W projekcie analizowany jest m.in. przykład debaty dotyczącej lokalizacji pomnika polskich Sprawiedliwych na terenie byłego getta warszawskiego. Przykład ten pokazuje potrzebę stawiania pytań o siłę oddziaływania krytyczno-analitycznej historiografii w zinstytucjonalizowanym obszarze pamięci oraz o rozumienie historii i epoki, w którym „tu i teraz” nie są pojmowane jako coś, co wynika z historii.

W zakresie badań nad historią i kulturą żydowską zarówno w ramach serii instytutowych jak i poza nimi ukazały się następujące monografie, prace zbiorowe oraz edycje źródłowe.

Wydawnictwa Instytutu (fot.: NIH w Warszawie)

Seria „Quellen und Studien” [Źródła i materiały]

Tom 10: Bogdan Musial, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944*, Wiesbaden 1999.

Tom 17: Michael Alberti, *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939-1945*, Wiesbaden 2006.

Tom 29: Jürgen Heyde, *Transkulturelle Kommunikation und Verflechtung. Die jüdischen Wirtschaftseliten in Polen vom 14. bis zum 16. Jahrhundert*, Wiesbaden 2014.

Seria „Einzelveröffentlichungen des DHI Warschau” [Monografie NIH w Warszawie]

Tom 1: *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820-1939. Eine schwierige Nachbarschaft*, red. Jürgen Hensel, Osnabrück 1999.

Tom 10: *„Aktion Reinhardt”. Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941-1944*, red. Bogdan Musial, Osnabrück 2004.

Tom 21: *Der Judenmord in den eingegliederten polnischen Gebieten 1939-1945*, red. Jacek Andrzej Młynarczyk / Jochen Böhrer, Osnabrück 2010.

Tom 24: Ruth Leiserowitz, *Sabbatleuchter und Kriegerverein. Juden in der ostpreussisch-litauischen Grenzregion 1812-1942*, Osnabrück 2010.

Tom 29: *Arbeit in den nationalsozialistischen Ghettos*, red. Jürgen Hensel / Stephan Lehnstaedt, Osnabrück 2013.

Tom 30: Hans-Christian Dahlmann, *Antisemitismus in Polen 1968. Interaktionen zwischen Partei und Gesellschaft*, Osnabrück 2013.

Tom 34: Anna Novikov, *Shades of a Nation. The Dynamics of Belonging among the Silesian and Jewish Populations in Eastern Upper Silesia (1922–1934)*, Osnabrück 2015.

Seria „Klio in Polen” – tłumaczenia z polskiego

Tom 2: Ruta Sakowska, *Menschen im Ghetto. Die jüdische Bevölkerung im besetzten Warschau 1939–1943*, tł. R. Henning, Osnabrück 1999.

Tom 9: Jerzy Tomaszewski, *Auftakt zur Vernichtung. Die Vertreibung polnischer Juden aus Deutschland im Jahre 1938*, tł. V. Pollmann, Osnabrück 2002.

Tom 17: Hanna Zaremska, *Juden im mittelalterlichen Polen und die Krakauer Judengemeinde*, tł. Heidemarie Petersen, Osnabrück 2013.

(w przygotowaniu:) Tom 18: Monika Polit, *„Meine jüdische Seele fürchtet den Tag des Gerichts nicht”. Mordechaj Chaim Rumkowski – Wahrheit und Legende*, tł. Heidemarie Petersen, wprowadzenie Hans-Jürgen Bömelburg i Jürgen Hensel, Osnabrück 2017.

Seria „Klio w Niemczech” – tłumaczenia z niemieckiego

Tom 12: Shulamit Volkov: *Pomysł na nowoczesność. Żydzi niemieccy w XIX i na początku XX wieku*, tł. J. Górny, P. Pieńkowska, Warszawa 2006.

(w przygotowaniu:) Tom 21: Gertrud Pickhan: *„Pod prąd”. Powszechny Żydowski Związek Robotniczy „Bund” w Polsce 1918–1939*, tł. Adam Peszke, Warszawa 2017.